

PAGE

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հ. Յ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ. - Ս. Էփրեմ և իր հասարակության ճանաչումը (հար. և վերջ) . 210

ՊՐՈՖ. Լ. ԳՐԵԿԻԱՆ. - Էտչմիադինի բուն բարեկենդակը 1655 թվականին (հար. և վերջ) . 215

ԳՐԱԿԱՆ

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՏԱՆՈՇԵԱՆ. - Բագրատունի և Օշան . 197

ՇԱՐԼ. ՊՈՏԼԵՐ. - Ալբատրոս (թրգմ. Հրաչ Բախչալյան) . 214

» » - Կոյրերը (թրգմ. Հրաչ Բախչալյան) . 214

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻԱՆ. - Տխրություններ . 221

» » - Ժամանակահատված . 228

ՆԵՐՍԵՍ ԳՈՍՈՊԵԱՆ. - Յարգանքի տրեւոյթը մեր Հայ լրագրութեան Նախագահին («Բազմաձայն»-ի հարկերամեկնարկի առթիւ) . 234

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

ՏԱՐՏ. Ս. ՏԵՎԵՐԴՅԱՆ. - Հայկական հարաբերությունները մեր ժամանակների կյանքում . 222

Յ. ԱՇԽԱՏԵԱՆ. - Համայնապատկեր շարժանկարի պատմության (հար.) . 229

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԻ

ԽՄԲ. - Գործերի Ա. կաթողիկոսի Յորհանը Գործերի մէջ . 240

Հ. ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԻԱՆ. - Հայկական Ս. Պատարագը Պատմության մէջ . 242

Ա. Ե. - Հիշատակներ . 244

ԳՐԱԹՈՍԱԿԱՆ

Հ. Ն. Տ. - Ա. Սալմասլիանի «Bibliographie de l'Arménie». Երկ. Գործեր, 1946 . 244

PHILOLOGIE

P. Jean Thorossian. - St. Éphrem et son homélie sur la Transfiguration de Jésus-Christ (fin) . 210

Prof. L. Gurékian. - Le Carême à Etchmiadzine en 1655 (fin) . 215

LITTÉRATURE

P. Mesrob Djanachian. - Pagratouni et Oshagan . 197

Charles Baudelaire. - Albatros (trad. par Mr. Hratch Katcharentz) . 214

» » - Les aveugles (trad. par Mr. Hratch Katcharentz) . 214

P. Vahan Hovhannessian. - Tristesse des yeux . 221

» » - C'est l'heure . 228

Nersès Kassabian. - Hommage au Vétéran du Journalisme arménien (à l'occasion du Ier Centenaire de la Revue «Pazmaveh») . 234

BEAUX ARTS

Ing. S. Djéghirdjian. - Essai sur les règles d'harmonie dans l'architecture arménienne (fin) . 222

Y. Achrafian. - Panorama de l'histoire du Cinéma (suite) . 229

ECHO ARMÉNIEN

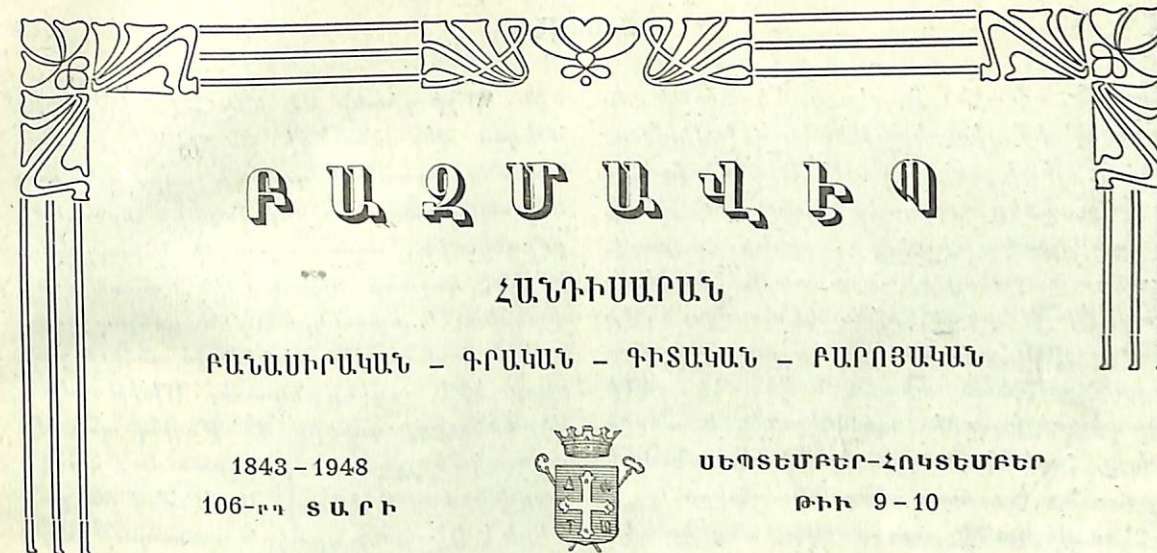
Réd. - Le Jubilé de S. B. le Catholico Karékine I, célébré à Paris . 240

P. Nersès Der-Nersessian. - La Ste Messe arménienne à Bologne . 242

A. E. - Rectifications . 244

RECENSION

P. N. D. - A. Salmasian «Bibliographie de l'Arménie» éd. Paris, 1946 . 244

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ՕՇԱԿԱՆ ¹⁾

Բագրատունի և Օշական՝ դրուած այսպէս զէմ զէմի, թերեւս շատերուն յանկարծադէպ նորութիւն մը թուի: Բայց անոնք որ քիչ մը հետեւած են այս վերջին տարիներու Օշական-ական քննադատութեան, մասնաւորապէս Միթարեան գրողներու՝ Բագրատունիի, Սիւրանի և Հիւր-միւրի հանդէպ իր բռնած դիրքին, իսկոյն պիտի տեսնեն թէ Բագրատունիի մասին մեր յօդուածաշարքը վերջացնելէ առաջ՝ անհրաժեշտութիւն մըն էր ներկայ մերձեցումը:

Արեւմտահայ Գրականութեան ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ-ի հեղինակը անձանթ մը չէ, և ոչ ալ զինքը կառավարող գրական մտայնութիւնը, որ վարակիչ ախտի մը պէս միամիտները հրապուրած, գրական հասունութիւն ունեցողները միւս կողմէն՝ գայթակղեցուցած և զայրացուցած է: Չպակեցան վերջիններու շարքէն՝ ոմանք որ հրապարակ ալ իջան իրենց կարծիքը բնական, փարպեղին չափազանցութիւնները ուղղելու, մտասեւեռումները զարնելու հակակշոր՝ նկատմամբ այն կէտերուն, որոնք իրենց հասկացածին սահ-

մանին մէջ չէին համապատասխաներ իրականութեան:

Բնականաբար Միթարեանի մը պիտի վերապահուէր պարտքը՝ անդադառնալու նկատմամբ այն կէտերուն, որոնք ուղղակի կը շօշափէին Միթարեան գրականութիւնը:

Օշական արդիական մըն է բառին սեղմ իմաստով, արդիականութիւնը առած գրական յեղափոխութեան նշանակութեամբ: Գեղեցիկ ձեռնարկ է գիտնալ յեղաշրջել, քրքրել անդաստանի հողը, մաքրելու համար զայն որոններէ, անպէտ ու խափանող տարրերէ՝ եթէ այդ ձեռնարկին կ'ընկերանայ գերազանցօրէն կշռադատ իմացականութիւն մը, որ ճշմարիտ գեղեցիկը կը զատորոշէ:

(1) Ներկայ յօդուածը, որ լոյս պիտի տեսնէր «Բազմաձայն»-ի Յունուար-Փետրուար թիւին մէջ, ի լուր որբալի մահուան Օշականի՝ որ սրտի կաթուածի զոհ կ'երթար Հալէպի մէջ Փետրուար 17-ին, հասկնալի պատճառներով յետաձգուեցաւ, յարգելու համար անոր յիշատակը՝ որ այլևս բաժնուած իր սիրելիներէն, բաժնուած մանաւանդ իր այնքան սիրած հայկական գրա-

կեղծեն, սուտեն: Որպես գրականութեամբ զբաղող՝ իմ գիտակցութեանս մէջ վերաբերումս պիտի չզգայի, եթէ Օշական իր մէջ ի յայտ բերէր այդ պահանջուած քաջ քննադատի յատկութիւնները, որոնք հաւատարմապէս բացակայ են՝ երբ ան Վենետիկեան կամ Միլիթարեան շրջանակէն դուրս ալ իր մանգաղին հարուածները կը տարածէ մեր գրականութեան արտին նաեւ մէկ քանի պատկառելի ուրիշ տունկերուն, և անոնց տեղը հայկական պանդէոնին մէջ մուտքի իրաւունք կու տայ աննշան դէմքերու:

Հոս վերլուծել այդ բոլորը, մեզ կը հեռացնէ մեր նպատակէն: Ուրիշ առիթի թողով զայն՝ կեղծոնանանք Միլիթարեան գրականութեան, ու մասնաւորապէս Բազմապատկերի մասին իր յայտնած կարծիքին շուրջ:

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ-Ի «Ընդհանրութիւններ» տիտղոսը կրող առաջին զլխուն մէջ, երբ Օշական կ'անցնի նկատելու արեւմտահայ գրականութեան վրայ կատարուած ազդեցութիւնները՝ Միլիթարեան ազդեցութիւնը կը համարի բացարձակ չարիք մը արեւմտահայ գրականութեանը հիւսիսը: Այս յայտարարութիւնը կրնար ընել միմիայն ժողովուրդի մը գրականութեան պատմութեան յեղաշրջումին ճամբարի թափանցողութենէն հիմնապէս դուրի արդիական մը, ինչպէս է Օշական, որ գիտակցութիւն չունի իր ըստ-

կանութենէն, կ'երթար հանգչելու իր սրտի ցաւերէն, իր պայքարներէն: Մեզի համար ի հարկէ մեծապէս փափաքելի պիտի ըլլար իր կենդանութեան իրեն ուղղել մեր տեսութիւնը, և այդպէս ալ գրուած էր յօդուածը, և իրմէ լսել հակապատասխանը: Բայց ինքը կանխեց ծրարուիլ մահուան գրկին մէջ, կը մնայ սա՛ կայն իր գործը, ենթակայ բոլորին ընթերցումին և քննադատութեան: Օշականի մասին կարելի է զրքեր լեցնել, վերլուծումով իր անձին, իր կատարած գերին որպէս քննադատ, իր արտադրած գրական երկերուն՝ վիպական, թատերական: Այդ բոլորը անշուշտ ժամանակով պիտի կատարուի, քանի որ այլեւս ան անցած է պատմութեան, հարկաւոր է սակայն որ իր անտիպ աշխատութիւնները, մանաւանդ Համապատկերի շարքերը լոյս տեսնեն և զրուին քննադատներու արամադրութեան տակ:

ձին, որ չի գիտեր թէ ի՞նչ ահագին բարեք մ'եղաւ վերածնունդի շարժումը, ու մանաւանդ գասական դպրոցի շարժումը մեր մէջ, պատրաստելու մեր մտքերը արուեստի ըմբռնումին, արտայայտուի կատարելութեան, ճաշակի ներացումին, զուսպ, չափակցեալ և տրամաբանօրէն գրելու եղանակին համար: Մի միայն այս անհուն բարեքը եթէ ուղենք նկատել Միլիթարեան վերածնունդի դործին մէջ՝ թողով պահ մը լեզուական յղկումն ու ճշգրտումը, արդէն ցոյց կու տայ թէ ատոր մերժումով ինչքան թերի է Օշականի գրական դատողութիւնը: Գասական շարժումը մեր մէջ անհրաժեշտ պայման մ'էր պատրաստելու համար նոր ու ժողովրդական շրջանը, որ նոր զգայնութիւններով, նոր մօրիթ-ներով, ազդեցութեամբ եւրոպական նոր գրականութիւններու, պիտի յայտնուէր աւելի ուշ ժամանակով՝ որպէս արտայայտիչ ժողովրդական կեանքին ու հոգեբանութեան:

Բազմապատկերի, Հիւրմիւզ, Ալիշան կատարելով իրենց գերը՝ անցան, թողով լուսաշող հեռքեր իրենց ետին, ինչպէս արդարացիօրէն պիտի նկատուէին այդպէս՝ եթէ անոնք պատկանէին ուրիշ մեղմէ աւելի մեծ ազդի մըն ալ: Օշական իր քանդողի ուժգին հարուածը կը զարնէ նաեւ այդ անմահներու դպրոցին հետեւող կարգ մը ուրիշ դէմքերու՝ Պէշիկթաշիւանի, Թերզեանի...: Տակաւին տպագրութեան լոյսին տրամանացած է իր ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ-ին Բ. հատորը, ուր պիտի քննադատուին ատոնք: Նմանապէս Ալիշան վերապահուած է այդ հատորին: Մինչդեռ Բազմապատկերի և Հիւրմիւզ իրենց բաժինը արդէն առած են Ա. հատորով: Բայց ի՞նչ բաժին: Պիտի ուղղէ համոզուիլ և կարծիքս փոխել այդ երկու մեր պատկառելի գասականներու մասին, եթէ Օշական գիտնար

(2) Ակոսի Ը. զերբին (1945) և Թ. զերբին (1945) մէջ հրատարակուած համառօտ տեսութիւնները նկատի չենց առած, որովհետեւ կը կարծենք թէ չեն տար իր վերջնական խօսքը:

թափանցել անոնց դործին ներսը ու կաշկարայ վերլուծել գրականօրէն՝ ցոյց տալով անյաջողութիւնը: Սակայն ան զուրկ այդ կարողութենէն, կը մնայ պարզապէս արտաքին պատեանին վրայ, ու տարուած կանխակալ դատումներէ՝ կը յայտնէ տեսութիւններ, որոնք ոչ մէկ կերպով ընդունելի են:

Հոս միտք ունինք զբաղելու միայն Բազմապատկերի հարցով: Աւ որպէս զի ընթերցողը համոզենք՝ խօսեցնենք նախ ինքն Օշականը:

«...Այս խումբէն աւելեւ անժառանգը կը նկատուի նախապէս կարաւանին Բազմապատկերին, որ առնուազն մշակուած իմացականորէն մըն էր, ու իրր այդ, պարտքին տակը՝ հասկնալու տարրական ճշմարտութիւն մը, — դիւցազներգականին զգայականը իր հիմնական գուրի ծնած ըլլալը: Ու կը մերժուի Հայկ Դիւցազնին այդ գեղեցիկ վրայ ոչ իսկ նախնական յարմարութիւն մը: Ու իր առիթով ու իրեն համար դարձաւ կը մերժուի այդ յարմարութիւնը դարձաւ նախադրածօրէն փառքերէն ազդերու գրականութեան, — Ենէականին, Երուսաղէմ Ազատեալին, Կատաղի Ռուանին, Դրախտ Կորուսեալին, Հանրիատին, յորրեւ ալ սենեակի գրագետներու խելասպառակէն ծնած ու զրական: Իլիական, Ոգիսական, Ռուանի երգը, Նիպելունիլըն, Սակաները, Սասունցի Դաւիթ ժողովրդական յորիւնումներ են, լսել կ'ուզեմ ձեռնդ ոչ — սենեակապան գրողներու...: Բազմապատկերի ոչ միայն կը ճանչնայ մեր քաղաքակրթութեան պարծանքները նկատուող առաջին շարքէն յորր գործերը, այլ և ունի դժբախտութիւնը իշխականէն զատ (որուն քաղաքականութիւնը փառք մըն է ու փաստ մը նոյն տունէն թէ որչափով ապակեղ ուղեք յաջող ծնած առնուառի գործ մը՝ դարձաւ կը մեանք անգոր մեր վաճառարեան մէջ) մեր շեղութիւններու Դրախտ Կորուսեալը, չքեղ բառակոյտ մը, բերեալ միակ պատասխանա-

տուն Հայկ Դիւցազնի վրիպակներէ: ... Սենեակապան մեծ գրագետներու — Վիրգիլիտէն միւլեւ Միլտոն ու Վորլէն ու Ֆիրդուսի — յորիւնումները եկած է տունը որ վերածուի իրենց հարազատ տարողութեան: Ինչ որ Հայկ Դիւցազնը կ'ընէ այնքան բունագրու, կեղծ, սուտ՝ նոյնութեամբ իրական է սեղուշտ Դրախտ Կորուսեալի մէջ: Ու սեղուշտ մեծ բանաստեղծին չքեղ երեսակայութիւնն ու շեղութեան հզօր շնորհները ոչ մէկ անպատեհութեամբ մերձաւոր աղերսներ ունին Բազմապատկերի սեղանին տակ մեր մտապատկերած գրական կարողութեանց հետ» (Համապատկեր. Ա. հատ. էջ 78-79):

Ամբողջ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ-Ի ընդարձակ տարածութեան մէջ՝ Բազմապատկերի նախընտած պաշտօնական էջն է այս, որմէ դուրս միեւնոյն անիմաստ տեսութեան կրկնութիւններու կը հանդիպինք ուրիշ էջերու մէջ ալ, բայց տիրական մասը այս է: Յետոյ պիտի տեսնենք Հայկ Դիւցազնի հոգեբանական ծագման պատմութեան նկատմամբ խեղաթիւրեալ իր քանի մը խօսքերն ալ, որոնք գրական քննադատութեան չեն պատկանիր:

Աւել, կը հարցնեմ ընթերցողիս, թէ ի՞նչ հասկցաւ վերը գրուած մեր մէջընթերցենէն, խառնաշփոթ տեսութիւններու այդ կուտակումէն:

Մենք կը համարինք որ այդ տողերը խաղապէս նախատիք են՝ ի՞նչ է հեղինակին (որուն կը պակսի գիտակցութիւնը իր ըսածին, որով անմեղադրելի) այլ ողջամիտ քննադատութեան:

Մարդ չփոթած կը մնայ այդ գրուածքին զիմաց ու չի գիտեր որ կողմէն սկսիլ հարուածը: Հոն կան շփոթ գաղափարներ ու սխալ դատումներ:

Օշականի միտքը կ'ամփոփենք հետեւեալ կէտերու մէջ.

ա) Բազմապատկերի չունի դիւցազներգակի տաղանդ, բ) Նոյնապէս դիւցազներգակի տաղանդ չունին Վիրգիլիոս, Թասոս, Արիոսթոյ, Միլտոն, Վոլթեռ: գ) Յաջող դիւցազ-

404-71

ներգութիւններ են իւրական, Ողիական, Ռուսներ երգը, Նիպոլեոնի երգը, Սականեւրը, Սասունցի Գաւիթ: Դ) Ժամանակը եկած է որ Վերդիլիոսի, Միլտոնի, Թաստոյի, Ֆիլդոսիի գործերը վտարուին գրականութեան անդամանէն, որպէս հինցած, անհոգի, անժողովրդական արտագրութիւններ: Ե) Միլտոն և Բագրատունի միեւնոյն մտաւորական բարձրութեան վրայ դրուած երկու գէմքեր են: Մեծ պատիւ մը անշուշտ այս համեմատութիւնը Բագրատունիին համար, որ հաւասար կարողութեամբ կը ներկայացուի հոս Օշականէն անգլիացի քերթողին հետ:

Որքան բառ, նոյնքան անճշտութիւն կայ այս հետեւութիւններուն մէջ:

Ապացուցուած չէ իրմէ նախ՝ թէ Բագրատունիի կը պակսի դիւցազներգակի տաղանդ. ճիշտաբար ըսուած տողեր են ասոնք, առանց փաստերու: Կ'ուզէինք մենք ալ համոզուիլ այս ճշմարտութեան, սակայն մեր անձնական ընթերցումներուն և տպաւորութեանց հակառակ կը գտնենք այդ վարկածը: Եթէ Օշական փաստերով խօսէր, մեր ալ պարտականութիւնը պիտի ըլլար փաստերով հակառակը ցոյց տալ, սակայն ան կը խուսափէ, ու կանխակալ տեսութիւններու անգիտակից արձագանգը կ'ըլլայ միայն: Այդ գրական-վերլուծականը մենք կը վերապահենք ուրիշ անգամուան: Բսենք պարզապէս որ ինչ պատճառով Բագրատունիին հաւասար և իր առիթով դիւցազներգակի տաղանդէն զուրկ կը հռչակէ Վերդիլիոսը, Թաստոն, Միլտոնը, Արիսթոն: Կարգացած է արդեօք զանոնք, հասկցած է նախ քան մերժելը միջնագոյին գրականութեան մէջ այնքան հիացումի առարկայ դարձած այդ գլուխ-գործոցներու արժէքը: Հայկ դիւցազն, Նրաւադիւն ազատեալ, Ենեակաւ, Կառադիւն Ռոյաւո՝ դրուած միեւնոյն գծի վրայ, միեւնոյն ձեւով և պատճառով կը վտարուին գրականութեան սահմանէն: Այս ժխտումին մէջ սակայն անուղղակի կը փաստէ թէ՛ Բագրատունիի համարժէք և համա-

րուեստ քերթողն մ'է Վերդիլիոսի, Թաստոյի ու Միլտոնի:

Ո՞րն է այդ պատճառը, որմէ տարուած Օշական, կը ժխտէ արժէքը յիշատակուած գործերուն. — Ժողովրդական ոգոյն պակասը՝ որով միայն գրական արտագրութիւնները ըստ իրեն վարկ ու արժէք կը ստանան: Սակայն անցնելէ առաջ այդ իր հիմնական սխալի հերքումին՝ ըսենք որ Պր. Օշական դիւցազներգութեան ճշգրիտ գաղափարն իսկ չունի:

Դիւցազներգութիւնը պատմութեամբ մ'է դիւցազնական արարքներու, դիւցազնական շունչով և խառն հրաշալիքով: Վիպական նկարագրով պատմութեամբ մ'է դիւցազներգութիւնը և ոչ թէ պատմութիւն. պատմութիւնը առարկայ ունի՝ ճշմարտութիւնը, մինչդեռ դիւցազնական վիպասանութիւնը կ'ախորժի առասպելականէն, կեղծիքէն՝ ստեղծուած երեւակայութեամբ: Հոն երգուած կամ պատմուած պատահարները կը նկարագրուին յաճախ վեր մարդկային բնութեան ուժերէն, մասնակցութեամբ գերբնական էակներու: Հայկ Դիւցազնի մէջ դժուար գործութիւնները, Քամի տեսիլները, Բիւրասպի կախարդութիւնները և անոնց ներհակ՝ հրեշտակներու գործողութիւնները, Աստղիկի և Աստուծոյ միջամտութիւնները կու տան քերթուածին գերբնական նկարագիր: Ու յետոյ դիւցազներգական ինչ կորով ու շեշտ է որ հոն կը թրթռայ. կը զգանք շունչը հսկաներու, ոգեւորումը, զայրոյթը. ականատես կ'ըլլանք անոնց ուժին և բանականութեան բացումին: Արդ, այսպիսի դիւցազներգական քերթուածի մը մէջ, ուր այդ սեռին բոլոր պահանջները զոհացուած են, Օշական ինչպէս անոր հեղինակը կը գտնէ «դիւցազներգականին զգայարանքէն հիմնապէս զուրկ ծնած» և հետեւաբար «այդ գեանի վրայ և ոչ իսկ նախնական յարմարութիւնը»:

Այդ անիմաստ բացատրութիւնը անպայցի է թէ Օշականի մտքին մէջ կայ շփոթու-

թիւն, կայ գաղափարի խաւար, կայ անհասկացողութիւն նիւթին:

Ինքն իսկ կը կցէ իսկոյն մեծագոյն ապացոյցը իր գրական հասկացողութեան պակասին՝ երբ միեւնոյն հարուածով իր քննադատի մուրճին՝ կը քանդէ Ենեակաւ, Նրաւադիւն ազատեալ, Կառադիւն Ռոյաւոյի գաղափար արժէքները, որովհետեւ անոնց հեղինակները Բագրատունիի պէս «սենեկապան» գրողներ են, որոնց մէջ մաս չունի ժողովրդական ներշնչումը: Եթէ Օշական համեմատական ուսումնասիրութեամբ մը ասոնց հետ՝ ցոյց տար մեզի Հայկ Դիւցազնի անյաջողութիւնը, գրական տեսակէտ մը պաշտպանած պիտի ըլլար ու մենք այդ պարագային տարբեր շեշտ պիտի տայինք մեր պաշտպանողականին: Բայց ան իր մարտկով հարուածը կու տայ հաւասարապէս միջնագոյին վարկ վայելող մեծ քերթուածներուն: Ինչքան անգիտութիւն և անճշտութիւն. Ենեակաւ կը պարունակէ դժուար զեղեցիկութիւններ իր երգերուն մէջ, դրուագներ ու տեսարաններ մարդկային սրտին, սիրոյ տաղանակին, ախարհներու պատկերացումներ, հոգեկան խանգարումութիւն Հոսի հիմարութեան, բանաստեղծական նկարագրութիւններ հոգեկան վիճակներու, պատերազմներու եւն: Գրախոս Կոռնաւալ՝ քերթուածն է առաջին մարդուն, անոր անդրանիկ յարաբերութիւններուն Աստուծոյ հետ, երգը մարդկային սրտին զարկերուն, զմայլանքի երգը հանդէպ առաւելածային մեծութեան և սիրոյ, հանդէպ տիեզերքին և տարրերուն: Ու այս զմայլելի նիւթէն տնտաժան՝ կայ նաեւ հոն երգը շարին, զժոխքին, նկարագրութիւնը գեւերուն, անոնց թախքին՝ քառսին ու խաւարի անջրպետին մէջ, երգը լոյսին՝ հակադրութեամբ խաւարի: Հոն կայ պայքարի երգը շարին և բարիին միջեւ, անկումը և անոր հետ նաեւ յոյսը մարդուն զէպի շնորհքի բարձրութիւնները: Այդ քերթուածը, ուր կայ մտքի ուժեղ սլացք, խորութիւն, աստուածաբանական ու փիլիսոփայական բար-

ճրութեան քով նաեւ դիւցազներգական հզօր բանաստեղծութիւն մը, անշուշտ զուտ երեւակայութեան պտուղ, բայց միանգամայն մարդկային (ոչ երբեք սուտ, կեղծ կամ անմարդկային ինչպէս կը խորհի Օշական) որ քերթողական հանճարին ամէնէն հզօր արտագրութիւններէն մէկն է, Համապատկերի հեղինակէն կը դատուի որպէս «չքեղ բառակոյտ»: Նրաւադիւն ազատեալ, որքան որ ներշնչուած էնեակաւնէն ու իւրականէն, անձնական գործն է Թաստոյին, կրօնական դիւցազներգութիւն մը, ուր այնքան երեւակայութիւն կայ, այնքան հոգեբանութիւն ու բանաստեղծութիւն: Հանրիաւոր, որ թէեւ ըստ Օշականի համազօր դրուած է միւսներու կարգին, սակայն ան իր երեւման ժամանակէն իսկ արդէն ստացած է իր անյաջողութեան վճիռը, ասոր համար՝ որ Վոլթէն չէ կրցած փրկել իր գործին մէջ դիւցազներգութեան բոլոր պահանջները, ճախողած է մանաւանդ հրաշալիքի պակասէն:

Օշականի այս քննադատութեան հիմնական պատճառը այլեւս յայտնի է մեզի: Ան տարուած է զլխաւոր սկզբունքէ մը, ժողովրդական հոգիին անհրաժեշտութեանն ու է գործի մը գրական յաջողութեան համար: Այս սկզբունքով ան կը հարցնէ ամէն անգամ որ գրական երկ մը կը ձեռնարկէ քննադատել. խօսելով Հայկ դիւցազնի համար կ'ըսէ. «Հոյակերտուած, դիւցազներգուած փառք մըն է, Աստուած գիտէ միայն որ ժողովուրդին համար». ուրիշ տեղ մը «Որ ժողովուրդին կը պատկանի Բոռաւա տանք Վրաշի Ռոյաւոյան» ու այսպէս առհասարակ սր և է գործի համար: Թէ որքան ճիշտ է այս սկզբունքը և թէ ինչպէս հասկընալու է զայն, պիտի անդրադառնանք աւելի ուշ: Բայց շեղելու համար, աւելցնենք հոս իսկոյն որ մղուած իր այս սկզբունքէն, դիւցազներգական յաջողութիւնն ու փառքը կը գտնէ Սասունցի Գաւիթին մէջ, և այն գործերուն՝ որ նման նկարագիր ունին, այսպէս Նիպոլեոնիկերոս երգը, Ռոյաւոյի երգը,

Ողիտակներ և իդիտակներ: Ոչ ոք կը ժխտէ անոնց նախնականութիւնը: Բայց ասիկա պայման մը չէ՝ գրական գործի մը արժէքը դատելու համար: Իսկ խօսելով առանձնակի Հոմերական քերթուածներու մասին, պէտք է գիտնալ որ այսօր Ուրիտակներ և Վուրիտակները՝ համարելու իրականը որպէս խմբագրութիւն մը արդեան պատերազմին շուրջ զանազան աշուղներէ երգուած ժողովրդական խառն երգերու, կորսնցուցած է իր ուժը, և արդի քննադատութիւնը կը հաստատէ այդ դիւցազններգութիւններուն հեղինակին անձնականութիւնը, անհատականութիւնը: Պրէտէ՛ հասաւ այս վերջին ենթադրութեան, մղուած իրականի և Ուրիտակների յօրինուածքին ներքին միութեանէն: Այդ բանաստեղծը, ըլլայ Հոմերոս, ըլլայ ուրիշ մը աւելի ուշ ժամանակով՝ բերանացի աւանդութիւններու շրջանէն վերջ, գրի առած է զանոնք, մէկը՝ որ ծանօթ է այդ բոլորին և միանգամայն օժտուած գրական մեծ տաղանդով: Իրականի, ինչպէս նաեւ Ուրիտակների երգերը մեքենական համալրման միջոցներ չեն. անոնց մէջ (եթէ նոյն իսկ երկուքն ալ մէկ անձի չեն) միութիւն մը կայ, թէեւ ոչ կատարեալ. այդ թերութիւնն ալ հաւանաբար հետեւանք է ժամանակին և ձեռագրական անհոգութիւններու:

Հիմնուած այսպէս քննադատութեան վերջին եզրակացութեանց վրայ, չենք կրնար ըսել Օշականի հետ թէ՛ իրականն ու Ուրիտակները ժողովրդական դիւցազններգութիւններ են, ինչպէս է մեր Սասունցի Գաւիթը, (կամ Ուրիտակի և Նիպելունկներու երգերը՝ որոնք թէեւ կ'ենթադրեն միշտ անհատ մը որպէս հեղինակ) կազմուած բացառապէս բերանացի աւանդութիւններով, կամ աւելի ուղիղ՝ պատմութիւններով: Հոմերոս՝ որպէս անձ՝ արդեան գէպքերէն երկու դար վերջն է որ կը յայտնուի ըստ յիշատակութեան Վալլինոսի և Սիմոնիդէս Ամորգացիի, երկուքն ալ բանաստեղծներ է. դարուն (Ն. Ք.): Ուստի Հոմերոս ինքն ալ սեփական գրող մը՝ որ իր ձեռքին տակ ունենալով աւան-

դութեան ձայնը, կամ ուրիշ գրուածքներ՝ յօրինած է իր դիւցազններգութիւնը, երգելով թ. դարուն մէջ պատահած Տրոյի պատերազմը, նստած իր սենեկին մէջ և կամ ծառերու շուքին տակ:

Ինչ ծիծաղելի բացատրութիւն է յետոյ այդ սեփական գրագետները որով Օշական կ'որակէ Վուրիտակներ, Միլտոսը, Թաստոն ու Բագրատունին:

Հասկնալի է. սեփական գրագետութեան է ժողովրդականի:

Օշական իրեն սկզբունք ըրած է, ինչպէս վերեւ ակնարկեցինք, մերժել գրական յաջողութիւնը բոլոր այն գործերուն, որ ժողովրդական չեն, այսինքն ժողովուրդի հոգիէն չեն բխած:

Ո՛չ, գործի մը յաջողութեան պայմանը այդ չէ: Ժողովուրդը լսկ չէ ներշնչողը կամ կազմողը գրականութեան. այդ՝ գրագետի ոգին է, և աւելի լայն սահմանի մէջ՝ մարդկային հոգին, համամարդկային զգացումները ու կիրքերը, որոնց ճարտարագոյն արտայայտիչը՝ կ'ըլլայ միանգամայն մեծագոյն գրագետը բոլոր ազգերու, բոլոր երկիրներու համար: Քննեցէք ազգերու գրականութիւնները և պիտի տեսնէք որ անոնց նշանաւոր գրողներու գործերուն մէջ զխառն շարժառիթը, աւելի ճիշտ՝ զխառն առարկան՝ միշտ մարդն է, մարդկային հոգեբանութիւնը, ազնուական գաղափարականի մը հետապնդումը, և կամ մարդկային հոգեւոյն անկումները: Ո՛վ, որ իմաստուն քննադատը Շէքսպիրեան տրամներուն մէջ կը փնտռէ ժողովրդական հոգեւոյն՝ «հեռքեր» հաստատելու համար թէ գեղեցիկ են. Համիլթոն ու Մակբեթը, Արքայ Լիրը, Օրելոն, Յոլիոս Կեսարը, գլուխ գործոցներ են անոր համար՝ որ կու տան մեզի այնքան բարախուն կերպով պայքարը նիւթին և հոգեւոյն, բարիին և չարին միջեւ, անոր համար՝ որ կու տան մեզի կեանքը իր գեղեցիկ ու ազգ երեսներով, պատկերացում ինքնատիպ ու հզոր շեշտով մը: Տանթի «Աստուծային կատակերգութեան» մէջ դարձեալ ժողովուրդը

չէ ներշնչողը, ու քերթուածը չունի ժողովրդական նկարագիր, այլ երգն է մարդկային սրտին, տենչերուն, յոյսերուն և վախերուն. մարդկային երեւակայութեան հզոր արտայայտութիւնը անոր-աշխարհեան իրականութեան: Պայրենի խիղիս հոգեւոյն երգերը և դիւցազնաշունչ քերթուածները, «Պանդիտութիւն Չայտ Հարութի», «Երկունի կալանաւորը», «Մանֆրէտ»ը չունին ժողովրդական նկարագիր ու հանգամանք, այլ զուտ համամարդկային լարեր կը թըրթուան. Երկունի տրամները (ինչպէս «Պրոմիթէս ազատեալ», «Չէնչի»ները, եւն) մարդկային բնութեան ուժեղ կրքերու պատկերացումներ են, սրտի ողբերգներ, գրի առնուած այնքան անկեղծութեամբ: Կէսթի «Ֆաուստ»ը, «Վերդեր», «Հերմանն ու Տորթէ»ն (յիշելու համար պարզապէս գլխաւորները այդ մեծ երեւակայուն և խորհողին գործերէն) ամենէն հզոր շեշտը և խորագոյն հոգեբանութիւնը արտայայտող արտագրութիւններ են սեփական գրողի մը. նոյնպէս Երկունի «Մարի Սթուարթ»ը, «Վալենթինայն»ը, «Կիւրիէլ թէլ»ը: Գեթեթեանք. Ռասինի և Քոռնէյլի մը թատերական գործը ժողովրդական է. Հիւկոյի, Լամարթինի, Միլտոսի, Վիլհելմի, Պոպերի, Ռիչիլենի մը բանաստեղծական էջը ժողովուրդի մտայնութիւնը, ժողովուրդի հոգին կու տայ. բոլորն ալ ըլլայ զատական, ըլլայ ռոմանտիկ կամ խորհրդապաշտ՝ մարդկային հոգին ունին իրենց երգին նիւթ, բանաստեղծին հար, զգացումները, տենչերը. հեռաւարտ զուտ անձնական, ու ասոր միակ ազդիւրը իրենց ներսն է և ոչ ժողովուրդը:

Անշուշտ այս բարձր, եթէ կարելի է ըսել քաղաքացիական գրականութեան կողքին՝ կայ նաեւ գաղափարական գրականութիւն մ'ալ, որ կը ներշնչուի գիւղէն, ժողովրդական աղբիւրէն, մարիֆիտէն. հոն միայն կարելի է խօսքն ընել ժողովրդական հոգի, նկարագիր ունեցող գրութիւններու, առանց սակայն ժխտելու միւսը, բարձրագոյնը: Ինչպէս ուրիշ ազգեր, մենք ալ ունեցած ենք

մեր գաղափարական գրականութեան ներկայացուցիչները, Խրիմեան, Սրուանձտեանց, Թիկատինցի, Չարդարեան, Համաստեղ, Նուրիկեան և ուրիշներ, որոնք տունը զուտ ժողովրդական կամ գաղափարական հոգին, մտայնութիւնը, կեանքը, զգայնութիւնը. բայց անոնցմէ առաջ և անոնցմէ վերջ մենք ունեցանք կարեւոր դէմքեր եւս, որոնց գործերուն մէջ գաղափարական հոգին չէ որ ի յայտ կու գայ, այլ իրենց հոգեւոյն ընդմէջէն մարդկայինը, կամ երբեմն համամարդկային զգայնութիւնը. այսպէս Աւիշանի գրաբար կարգ մը աննման քերթուածները («Յիշատակ մահու և մեռելոց», «Հուսկ բան առ ոգին նուագահան», «Բանք պանդիտի» եղերգները, եւն), որոնցմով մեծ է արդէն Աւիշան բանաստեղծը և ոչ թէ ժողովուրդին (և նաեւ Օշականի) մտաշելի միայն հաճապետի երգերով. Պէշիքթաշեանի գրաբար զմայելի եղերգներգութիւնները, Թերգեանի խորհրդածող ու իմաստասէր մտքին շարք մը արտագրութիւնները, Պ. Գուրեանի հոգեկան սլացիկ կտորները, Տէմիրճիպաշեանի, Ինտրայի, Վարուժանի, Թէքէեանի, Մեծարեանցի, Տէրեանի գործերէն լաւագոյն էջերը՝ կու տան մեզի մարդկայինը, կեանքի տառապանքը, հոգեկան ճիգերը, մահուան ու սիրոյ տաղանայները, աղեխարշ ոգորումները: Նարեկացիի աղօթամատեանին մէջ ինչ կայ ժողովուրդէն. - ոչինչ. մեծ աղօթողին հոգեպայքարն է միայն հոն, մեղքի տառապանքին, լոյսի ու խաւարի երգն է՝ որ միջին դարու հայ մեծագոյն քերթողին փոթորկայոյզ հոգեւոյն մարանջումը կը պատկերացնէ մեզի՝ ճշմարտութեան ու Լոյսին իր անհագաւար ձկտումին մէջ:

Վերջերս Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր (30-19-27) կարդացի Օշականի մէկ յօդուածը Պարոնեանի դերը մեր գրականութեան մէջ տիրոջ ու հոն ալ միեւնոյն մտայնութիւնը, միեւնոյն մտասեւեռումը գտայ իր գաղափարներու մէջ ժողովրդականութեան պահանջին նկատմամբ: Այդ սկզբունքով կը գերադասէ ան Յ. Պարո-

նեանը Եր. Օտեանէն, և ոչ թէ երգիծաւ
բանի իր ուրիշ յատկութիւններուն համար:
Պարոնեան վեր է Օտեանէն ըստ Օշականի,
որովհետեւ իր ապրած դարուն տիպարները
արձանագրած է, փաստաթուղթեր լոկ ան-
ցեալը անոնց մէջ կարդալու: Օտեան իր
մեծածաւալ արտագրութիւններուն մէջ,
որոնցմէ խոշոր բաժին մը տակաւին լրա-
գիրներու ծալքերուն մէջ կը մնան, բացա-
ռիկ յաջորդութեամբ գործեր ունի, հոգեբա-
նօրէն սրամիտ և միանգամայն նուրբ պատ-
կերացումներով, իր անմահ «Բնիկեր Փան-
ջունին» և «Առաքելութիւն մը ի Մապլիար»
ստեղծումներ են տիպարներու: Պարոնեան
տիպարներ տալէ աւելի շեշտած է ծիծա-
ղելիութիւնը իր նկարագրած մարդերուն,
աւելի գիւտաւոր անշուշտ այս կէտին մէջ
միւսէն, որ կը ջանայ ընդհանրացնել և վե-
րածել երգիծական տիպարներու՝ մասնա-
կան երեւոյթները: «Նոյն այդ յօգուածին
մէջ, Դուրեանի «Տրտուեցէ»-ն եւս, որ տա-
րաբախտ բանաստեղծին ամէնէն զգայուն
ու մարդկային կտորն է, այնպէս չի գնա-
հատուիր՝ ինչպէս եթէ Դուրեան երգելու
ըլլար իր ժամանակը՝ ապագային թողու-
համար յիշատակարան մը իր օրերու մար-
դոց կեանքին: Բանաստեղծութիւնը վէպ չէ,
ուստի իր պահանջը անիմաստ, և քննա-
դատելու իր դրութիւնը տարօրինակ:

Չարժէր որ երկարենք դեռ այս հարցի
մասին. արդէն չափազանց հեռացանք մեր
գլխաւոր նիւթէն: Սակայն անհրաժեշտ էր
այս շեղումը՝ ցոյց տալու համար Օշականի
հիմնական սխալը՝ հեղինակները դատելու
և արժեւորելու եղանակին մէջ:

Բ.

Օշական կը շարունակէ գառնալ Հայի
Դիւցազնի շուրջ, ու տարուած նորութիւն-
ներ ըսելու մղձաւանջէն, կ'իջնէ իրեն ան-
ծանօթ այնպիսի մանրամասնութիւններու,
որ ծիծաղ կը շարժեն:

Աւելորդ կը համարինք հոս մէջբերել
ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԻ մանուածապատ շարագրու-
թեան լայն էջերէն նմոյշներ, ուր դադա-
փարները ցատքորոտն եղանակով մը՝ առանց
իրարու հետ շաղկապեալ ընթացքի, կը յոգ-
նեցնեն անգամ ընթերցողը: Կը գոհանանք
ամփոփելով իր միտքը հետեւեալ կէտերու
մէջ:

Ա. — Հայի Դիւցազնը անբուժելի խօթու-
թիւն ունի, և Բագրատունի որ բարիքը
չահած էր Իլիականի շքեղ փառքին, որ և
է մէկէ աւելի, ի վիճակի էր զգալու այդ
խօթութիւնը:

Բ. — Բագրատունի պատասխանատու է
իր վրիպանքին (այսինքն իր գործին անյա-
ջողութեան), որովհետեւ ունեցած է լայն
ժամանակ ու կարելիութիւն ու տաղանդ,
ուսումնասիրելու դասական գլուխ գործոց-
ները: Բագրատունին՝ Թադիստեանի նման
թափառական վարժապետ մը չէ, այլ հաս-
տատ կրթութիւն ունեցող մը, որ իր մաքին
չնորհները խնամած է կարելի բարիքներուն
մշտական աղբիւրներով:

Գ. — Հայի Դիւցազնը փառասիրութեան
արդիւնք է, աւելի ճիշտ՝ իր ըմբռնումով
արդիւնք նախանձի. այսինքն Բագրատու-
նի իր Հայի Դիւցազնը 1858-ին մամուլի
պիտի չյանձնէր՝ եթէ նախապէս լոյս տե-
սած չըլլային Բոչքատունը (1851-ին) և
Նոռազնները (1855-ին): Ի՞նչքան հեռու է
իրականութենէ Օշական՝ երբ կ'ըսէ յան-
դըգնութեամբ մը թէ «կանխող դարու կէ-
սերուն Ս. Ղազարի խաղաղիկ մենաստանին
սրբատուն խցիկները զփոխքի վերածուած
էին, ուր վարդապետները իրենց երկու
ականջները ստիպուած էին քառապատկելու
որպէսզի բռնեն թափառական շշուկները
իրարու աշխատանքներուն շուրջ: Օ՛ր երիցս
երանեալ մանկամտութիւնը հայոց մեծ գիւ-
ցազներգակին՝ որ իր քերթուածին, քեր-
թուածներուն սեւագրութիւններէն իսկ կը
սարսափի, ուրիշներու ձեռքն անցընելու,
որ իր գործը ձգած՝ կը տառապի Հիւրմիւլի

զրելիքէն, գրածէն ու ասոր հետեւող ալ
փառքէն, կանխադիւն, ինչպէս կ'ըսեն».
(Համապատկեր. Ա. հատ. էջ 81):

Փափաքելի էր անշուշտ որ Օշական գե-
ղարուեստական վերլուծումով մը ցոյց տար
Հայի Դիւցազնի խօթութիւնը: Ի հարկէ
ժխտական արտայայտութիւնը գիւրին է և
պտուղը յաճախ զգացողութեան, մինչ դրա-
կան հաստատութիւնը կը պահանջէ փաս-
տերու շարք մը՝ կարծիքը ամրապնդելու
և համոզիչ դարձնելու: Բայց Օշական կա-
րող իսկ չէ հասկնալու ճշգրտապէս այդ
գրաբար գիւցազներգութիւնը, որ մնաց թէ
ասոր քննադատութիւնն ընել: Յիշատա-
կուած իր հատորին մէջ ճաշակ մը տալու
համար Հայի Դիւցազնէն՝ աշխարհագրի կը
վերածէ քերթուածին այն անսարանը՝ որ
կը ներկայացնէ Հայկանոյշը Բէլի առեանին
ու առջեւ. այդ կտորը շատ հոգեբանական ու
տաք բեմադրութիւնն է առաքինի կոյսին
և մոլեգին բռնաւորին ընդհարումին, ուր
Բագրատունին գիտցած է գնել շարժում,
յուզում և գաղափարական: Տեսէք թէ ինչ
պետարան ստեղծած է Բագրատունի. Հայ-
կանոյշ բռնաւորի թաթերու տակ անտեղի-
տալիօրէն կը պայքարի իր կեանքին ու
կուսութեան համար. իր սիրտը կտալուած
է Աստուծոյ և իր նշանածին (Հրանտի):
Բռնաւորը հօրը կեանքին գնովը կը խոս-
տանայ շնորհել իրեն ազատութիւն. բայց
նէ իմաստուն է, կը յանձնէ հօրը կեանքին
ապահովութիւնը երկնաւոր վրէժխնդրին՝
յանձն առնելով մահը: Բէլ սաստկացնելու
համար պայքարը անմեղ կոյսին և բաժնեւոր
համար անոր սիրտը միանգամ ընդմիշտ իր
սիրածէն (Հրանտէն), բերել կու տայ զայն
շղթաներու մէջ կալանաւոր. երկու սիրող-
ներու աչքերը կը պատահին իրարու ար-
ցունքներու մէջ: Հրանտ քաջարի զիւցազի
մը պէս կանգնած բռնաւորի սպառնալիք-
ներուն զիմաց՝ աւելի կը զայրացնէ անոր
կիրքը, որ կը յարձակի խոցել զայն նիղա-
կով, կ'աղմուկի սրահը, Հայկանոյշ կը փաթ-

թուի իր սիրելիին՝ մեռնելու նոյն մահով,
Թամիր (աղջիկը Բէլին) կը վազէ բռնել
նիղակը՝ սանձելու համար արտասուալից
աչքերով կոյր կատաղութիւնը իր հօր...:
Բայց այս ուժեղ տեսարանը՝ Օշական սառն
անտարբերութեամբ մը կը ներկայացնէ,
ոչ կը ճաշակէ և ոչ ալ ճաշակել կու տայ:
Արդեօք ինքը կրցած է գէթ անոր կէս
ուժգնութեամբ ստեղծել տեսարան մը իր
Ստեփանոս Սիւնեցի ողորմելի տրամին մէջ,
որ ցուրտ է ինչպէս սառուցեալ ծովը:

Յետոյ ինչ անճաշակ ու տկար թարգմա-
նութիւն է իր կատարածը: Օշական գիտա-
կից է սակայն իր խեղճութեան, ներողա-
մտութիւնը կը խնդրէ ընթերցողէն՝ բնագիրը
հարազատ չկարենալ տալուն համար: Մենք
կը ներենք իրեն այդ՝ որովհետեւ պէտք
եղածին պէս գրաբար իսկ չի գիտեր որ
կարենայ հասկնալ սողերուն ճիշտ իմաստը.
սա սողը օրինակի համար, որ այնքան ա-
ղուոր իմաստ մը կը պարունակէ.

«Ո՛վ երբեք ի մարդկանէ որ բռնաւոր գիտաց
[սիրել]».

կը թարգմանէ:

Բռնաւորներն երբ իմացան, սիրել կրցան:

Նրուստղէմի քարերն անգամ կը ծիծաղին
որ այդքան պարզ տող մը չէ կրցած հասկնալ
Օշական: Այդ տողին իմաստն է. Ո՛ր բռն-
աւոր մարդը երբեք կրցած է սիրել. այս-
ինքն ճշմարիտ սէր ունենալ: Բագրատունին
բռնաւորին սէրը կը նմանցնէ (անմիջապէս
նախընթաց տողով) գազաններու տոբիին՝
որ կատաղութիւն ունի միայն, բայց երբեք
ճշմարիտ և անկեղծ սէր ու գորով:

Արդ, այսքան գրաբարի գիտութիւն ու-
նեցող մը՝ երբ կը սկսի պատգամներ որոտալ
տիտանի մը գործի մասին, ալ կրնանք ե-
րեւակայել թէ ո՛րքան իրական ու ճիշտ
գաղափարներ կրնայ պարունակել իր քննա-
դատութիւնը:

Օշական գիտնալու էր որ Բագրատունի,
անտարակոյս, ի վիճակի էր հասկնալու
գրական խօթութիւնները: Բայց ինքը Օշա-

կան առողջը հիւանդէն զանազանել իսկ չի կրնար, երբ միեւնոյն իր դատողութեամբ միջազգային դնադատանքի արժանացած զլուս գործողներն ալ, ինչպէս տեսանք նախընթացաբար, անբաժնի խօթութեամբ վարակուած կը հռչակէ:

Անցնելով երկրորդ կէտին, կը գտնենք մեր քննադատը տրորուած հակասութիւններու ոստայնին մէջ: Ինչո՞ւ պատասխանատու է Բագրատունի իր վրիպանքին. — Պատասխանատու է, որովհետեւ կարող էր ուրիշ ընթացք տալ իր գործին, լաւագոյն քերթուած մը դուրս հանել, քանի որ տալանդ մ'էր, քանի որ զարգացած միտք մ'էր և ծանօթ դատական գլուխ գործողներու: Չէ՞ք տեսներ հոս յայտնի հակասութիւնը Օշականի մտքին: Եթէ Բագրատունի տարբեր յղացումով՝ տար ուրիշ կերպարանք մը իր քերթուածին, միթէ պիտի գաղտնիք սեւ նկարագրէր գրագէտ մ'ըլլալէ. անշուշտ ոչ, վասնզի միշտ զարեւոյթ հեռու պիտի ըլլար իր երգած նիւթէն և միշտ պիտի ապուինէր երեւակայութեանը՝ լեցնելու համար միտով և արիւնով այդ ամբողջութիւնը, այդ իր ծրագրին կմախքը: Ա՛յր և Բ՛նչ բանի մէջ կը կայանայ յիշխանքը. ինչո՞ւ երկու տողով մը իսկ չի բացատրեր զայն Օշական: Բայց մենք բաւական բացատրուած կը համարենք, երբ ըսենք թէ իրեն համար միեւնոյն վրիպանքով կը տառապին Ենեակաւը, Երոշաւը, Գրախտ կորուսեալը, ու ասով արդէն շատ բան ըսած կ'ըլլանք ու հասկըցուցած նաեւ մեր ընթերցողներուն:

Բագրատունի թագադրեանց մը չէ և ոչ ալ Յովհան Միրզա Վանանդեցի մը. ասոնց Արփիականի, Ոսկի դար Հայաստանի և կամ Սոս և Սոնդիպիի հետ համեմատութեան դնել Հայկ Գիւլագլը, յայտնի ապացոյց է թէ Օշական ոչ մէկը կը ճանչնայ խորապէս և ոչ ալ միւսը: Հայկ Գիւլագլի հեղինակին մէջ անժխտելի է մտքի բեղմնաւորութիւնը և կարողութիւնը ստեղծելու տեսարաններ, տիպարներ, ոգեւորում, շարժում ու գործողութիւն, կարողութիւն միանգամայն բե-

մագրելու մարդկային ոգւոյն զգացումները: Այդ բոլորը կը գտնենք հոն, խառն նաեւ անյաշնոյ կէտերու, որոնք մանրամասնութեանց կը պատկանին և որոնք չեն կործաներ ամբողջ շէնքին կառուցուածքը: Այո՛, ո՞վ որացեալ Օշական, ձեր «ժողովուրդին պակասող զիւցազներգութեան մը ճարտարապետումն է» ան. չունի Սասունցի Գաւիթի միտմիտ ու պարզ մանկամտութիւնը, ժողովրդական խաւերու հոգեբանութիւնը, պատմուածքի ոճը, հում, միտմիտ ու նախանական: Ասիկա իր սեռին մէջ առանձին գեղեցկութիւն մ'է, բայց գրական ստեղծագործութիւն չէ, ինչպէս միւս գրական զիւցազներգութիւնները՝ որոնց չէք հաւելիր. անոնց մէջ կայ արուեստ, երեւակայութիւն, պատկերացումի ոյժ, ճաշակաւոր արտայայտութիւն, նախկին զիւցազներգութեանքը, մարդեր արիւնով, զգացումով, կիրքով բախուած: Թագադրեալու համար այդ գործերու, ինչպէս նաեւ Հայկ Գիւլագլին ներքին գեղեցկութեան՝ չի բաւեր ոստոտուն ընթերցում մը, այլ անհրաժեշտ է համբերատար ուսումնասիրութիւն մը անկողնակալ հոգիով, ազատ մտքով կանխակալ նախապաշարութեան: Մեր գրականութեան մէջ Բագրատունիին պէս ու Բագրատունիին չափ արուեստագէտ, զիւցազներգական բանաստեղծութեան բոլոր պահանջներուն խորապէս հմուտ ու նաեւ յարմար մէկը յայտնուած չէ գեռ, որ գիտակցօրէն ձեռնարկէր տալու այն՝ որ ինքը տուած է մեզի: Անշուշտ այդ հսկայ ստեղծագործութեան մէջ ամէն ինչ լաւ չէ, կան թերութիւններ ալ, որոնց ակնարկած ենք մեր յօդուածաշարքին նախընթաց մասերուն մէջ. այդ կէտերուն անգրագարձած էին նաեւ քերթուածին երեւման օրերուն Պէշիկթաշեան ու Սր. Հէքիմեան, երբ հանդիսաւոր մուտք գործեց ան մեր գրականութեան սեմէն ներս՝ շուրջ զար մը առաջ և ողջունուեցաւ որպէս գրական յաղթանակ մը: Այդ երկու քննադատները, որոնք Օշականէն շատ աւելի գեղեցկագէտ էին, գիտուն և հասկցող գործի մը

իրական արժէքը, լոկ հիացում ունէին ոչ թէ լեզուին (որ մանաւանդ թէ կը քննադատուի Պէշիկթաշեանէն) այլ ամբողջ յօրինուածքին համար, համեմատութեան դնելու չափ դատական ուրիշ ստեղծագործութիւններու հետ: Գատական գործ մը դատելու համար պէտք է զայն նկատել իր դարուն, իր շրջանակին մէջ. այսօր ընդհանուր գրականութեան ձկտումը, ուղղութիւնը ուրիշ հորիզոններ կ'որոնէ. վէպը և թեթեւ քնարերգութիւնը կը տիրապետեն միջազգային հրապարակին վրայ, ու զարմանալի չէ գլուխ ցցող յաւակնութիւնը քննադատներու անգիտակից մէկ մասին մէջ՝ գեանէ գետին զարնելու դատական զիւցազներգութիւնները:

Հայկ Գիւլագլն վրիպած է իր խորքին մէջ ըստ Օշականի՝ ասոր համար, որ ժողովուրդէն չի դար, ժողովուրդը հոն մաս չունի, և այդ պատճառով նաեւ կեղծ է: Բայց ժողովրդական նկարագիր չունենալը պատճառ չէ գրական ստեղծագործութիւն մը չըլլալուն, ինչպէս վերեւ շեշտեցինք ու ապացուցեցինք ջանացինք: Նոյն է վիճակը իրմէ մերժուած ու քամահրուած ուրիշ կարեւոր զիւցազներգութիւններու:

Խօսք մ'ալ այս մասին:

Վիրգիլիոսին գործը գարեբով հեռու իր երգած զիւցազներէն, դարուն հոգեբանութեան, մարդերէն, բնականօրէն իրական պատկերը չէ և չէր կրնար ըլլալ ժամանակին: Հոն մեծ գեր կը կատարէ զխառնապէս երեւակայութիւնը քերթողին, ինչպէս մեծ գեր ունին պատմական տուեալները, զոր նա գտած է և միացուցած իրարու՝ առնելով Ենեասեան աւանդաւելին մասին զրոյ հեղինակներէն, որոնք գարեբով կը կանխեն զինքը: Այս իմաստով անշուշտ կեղծիք ու ձեւացմունք մ'է Վիրգիլիոսի զիւցազներգութիւնը: Բայց երբ նկատենք որ ան իր հոգիէն, իր անձնականէն գրած է զգայուն շեշտ մը, խոր հաւատք և բուռն սէր Հոռմի փառքին, մեծութեան և ապագային հանդէպ, Օգոստոսի դարուն հաւատա-

քը և խանդավառութիւնը հինը երգած առեւ, այդ գործը կը գաղտնի ալ եւս պարզ ձեւացմունք մ'ըլլալէ:

Տանթէ ու Միլտոն հաւատացեալի իրենց համոզումը, իրենց հոգին կը ցրացնեն իրենց գործերուն մէջ՝ մին անգրաշխարհեան իրականութիւնները և միւսը արարչագործութիւնն ու առաջին մարդուն անկումը երգած պահուն. իրենց գործին մէջ յայտնուած այդ անձնական գրողմը՝ կը դարձնէ զանոնք կենսունակ ու նոր, նիւթը թէեւ ըլլայ հին և ոչ ժողովրդական:

Ի՞նչ կայ իր դարէն Թաստոյի գործին մէջ. — Ոչինչ գրեթէ: Ան կը վերակենդանացնէ խաչակիրներու զիւցազներգութիւնները որ իրմէ չորսուկէս դար առաջ գոյութիւն ունեցած են: Երոշաւը՝ ազատեալի մէջ, գրուած 1575-ին, իրական է միայն պատմական խորքը՝ համապատասխան առաջին խաչակրութեան (1099) վերջին զրուակին, սրբազան քաղաքին գրաւման հետ տուրնութիւն ունեցող քանի մը պատմական անուններու. մնացածը իր սիրային ու վիպական մանրամասնութեան մէջ, քերթողին երեւակայութեան պտուղն է: Բան մը որ ժամանակակից երանդ կու տայ այդ քերթուածին՝ ասպետական շահատակութիւններու ոգին է, որ միջին դարէն իբրեւ վերջին մնացորդ կը փոխանցուէր իր օրերուն: Այդ շահատակութիւնները կը կադմէին նաեւ հիմն ու ոգին խաչակրութեան: Երոշաւը՝ ազատեալը իր նիւթով կապ չունի Թաստոյի դարուն հետ, այլ միայն անուղղակի: Սհա թէ ինչպէս. Խտալիա և բովանդակ Եւրոպա մահմետականութեան սպառնալիքին տակ զահանգած խոր տառելութիւն մը կը սնուցանէին մահիկին դէմ. ասոր փոստ է Լեւոնդոյի պատերազմը (1571) որ կը միացնէր վերստին Եւրոպայի վեհապետներու կամքն ու բազուկը, մանաւանդ Վեներական կրօնատէր տոժերու՝ խափանելու համար ընթացքը մահմետական աշխարհակալութեան ծրագրին: Թաստոյ անժխտելիօրէն ազդուած է քաղաքական այս դէպ-

քերէն՝ որ կը արամադրէին զինքը ձեռք զարնելու իր ստեղծագործութեանը: Սակայն այս ամէնը իր զիւցողներգութեան նիւթին հետ և անոր հոգեկան վերադարձին ու տեղական գոյնին հետ ուղղակի առնչութիւն չունի: Պէտք էր ան զիմէր պատմութեան, հին պատմական փաստաթուղթերու՝ զանեւու համար անունները անդերու և զիւցողներու, ու զինուորական շարժումներու ինչ ինչ իրական հիմ ունեցող մանրամասնութիւններ: Բայց անով որ իր գործը ասպետական շահատակութեան մը նկարագրելը կը կրէ, արդէն կը մօտենայ իր օրերու հոգեբանութեան, ու թատաղ կը զգայ իր մէջ իր նիւթը, ու մեզի կու տայ զգացում և ոչ թէ կեղծ երգ մը:

Գրեթէ միեւնոյն պարագաներու առկա է Բագրատունին: Հայկ Գիւցագը իր հոգեւոյն պտուղն է, երեւակայութեան արտագրութիւնը իր վիպական հանդերձանքին ու քերթողական ամրաղծութեան մէջ՝ հիմնուած պատմական ընդհանուր սուեակներու վրայ: Ժամանակի հեռաւորութիւնը որ զինքը կը բաժնէ իր երգին նիւթէն, թէեւ շատ աւելի դարերու անձրպետ ունի, սակայն ան մօտ կը զգայ ինքզինքը անոնց՝ իր աղբիւրներու ներշնչումին տակ: Գարը, ուր կ'աղբի ան, հայկական վերածնունդի դարն է, հին հայ անցեալին ու ազգային փառքերու խանդավառութեան դարը՝ որ կը վերածնէր մագաղաթներէն, երբ մեր հիւնաւորը արժէքները, զիւցողները կեանքի կը կոչուէին և հայրենասիրութեան բոցը կը վառէր հոգիները: Բագրատունին ալ, ինչպէս Վիրգիլիոս, կ'երգէր իր ազգին ծագման երգը նոյնքան խանդավառ և նոյնքան հանդիսաւոր շնորհով: Իբրեւ գրական սեռ՝ իր զիւցողներգական գործը, ժամանակավրէպ չէ կարելի նկատել, քանի որ իր ապրած դարը կը արամադրէր զինքը առայն. դատական գլորոցի շրջանն էր, իրմէ առաջ սխառ և իրմով զօրացած ու կատաբելագործուած գրական շարժում մը, որուն լրումը և փառապատիւ եղաւ Հայկ Գիւցագը:

Ուստի որակել զայն ցուրտ, ցամաք ու կեղծ, հասկնալով այս բառին առկա չզգացում արտագրութիւն մը, անտեղի կը թուի մեզի: Այս բացասական դատաստանի պարագային, հարկ էր նման բոլոր զիւցողներու թիւնները, զոր վերեւ յիշատակեցինք, հետեւողական պատճառարանութեամբ կեղծ ու ցամաք նկատել, ինչպէս կ'ընէ Օշական, որուն գէմ սակայն բովանդակ գրական աշխարհը կը բողբէ:

Անցնելով հերքուելիք Գ. կէտին, ուր Օշական կը ներկայացնէ Բագրատունին փառասիրութեան զոհ մը, այնպէս ինչպէս ինքը պատկերացուցած է, անտեղի է պարզապէս: Օշական ինքն էր ամէնէն փառասէրը մեր գրագէտներուն մէջ (գառելով իր գործին եղանակէն) որ կը յանդգնի իրեն յատուկ մեծամասնութեամբ իր անձը ներկայացնել որպէս վերջին մեծագոյն զէմքը ներկայ հայ գրականութեան: Բայց և Հաւա պատկերի Ա. հատորին վերջին էջը, ուր կայ յաջորդելիք իր հատորներուն ծրագիրը. հոն Սփիւշի նուիրուած բաժնին մէջ անցուցած է նաեւ իր անունը ՕՇԱԿԱՆ: Զրուած նորութիւն: Ոչ թէ գրագէտներն ինքնին՝ այլ ժամանակը, ապագան պիտի արժեւորեն գործերը, եթէ արժէք գտնեն անոնց մէջ: Իսկ Բագրատունին, այնքան գնահատուած իր ժամանակակիցներէն առաջ թէ ինչքան համեստութեամբ կ'աւանդէ իր քերթուածը յաջորդ սերունդին. « Ժամանակին թողումը գառել զգործս, եթէ գուցէ ինչ սմին ապառնի » (տե՛ս Տեղեկութիւնք, զրուած « Հայկ Գիւցագն »-ի վերջը):

Պատմականօրէն բոլորովին անճիշտ է Օշականի տուած մեկնութիւնը Բագրատունիի հոգեբանութեան և իր գործին ծագման, որպէս թէ ապագրութեան պիտի չյանձնուէր Հայկ Գիւցագը՝ եթէ Բոչրաստանը և Երզնկանքը լոյս առած չըլլային նախապէս:

Պէտք է գիտնալ որ Բագրատունի՝ մեծագոյն վարպետը դատական գլորոցին, ոչ մէկ պատճառ ունէր նախանձելու և մտաւոր

զուելու իր փառքին համար. Հիւրմիւզն ու Աւիշան, մին աշակերտը, միւսը հիացող անոր հոնճարին, խորապէս կը յարգէին զինքը, ու Ս. Ղազարու մէջ արդէն և ազգային գրական շրջանակներու՝ այդ մարդուն փառքին կոթողը կանգնուած էր իր կենդանութեան օրով: Ուստի մեծապէս կը սխալի գառելով Բագրատունին իր անձնական արամադրութիւններու և հոգեբանութեան համաձայն: Ան երբեք երկիւղ չունէր ցոյց չառնու իր գործերուն սեւագրութիւնները. Հայկ Գիւցագը կ'աւարտի 1852-ին Պոլսոյ մէջ, Պէշկիթաշիէն և Սր. Հէքիմեան կ'ըլլան առաջին ընթերցողները՝ որոնք միայն գովեստի ու գնահատանքի խօսք ունին այդ հայկապ ստեղծագործութեան համար. երկու երեք տարի վերջ Բագրատունին արդէն կ'անցնի Ս. Ղազար, ուր իր միաբանակիցներն ալ կը կարգան զայն, մանաւանդ Աւիշան՝ որ 1850-ին և անկէ առաջ իր նամակներուն մէջ թախանձանքով կը խնդրէր առնել ընթերցել այդ համաւուած մեծ գործին. Բագրատունին կը խոստանար առաքել երբ աւարտէր ամբողջապէս. պարագաները կը փոխուին, ու ինքը անձամբ կը տանի զայն երբ 1856-ին կ'անցնի Վենետիկ: Աւիշան Բագրատունիի հանդէպ մեծ համարմունք ունի, կ'անուանէ զայն քրքրաղանայր. այդ տիտղոսին գէմ կը բողբէ Բագրատունի իր 29 մարտ 1851-ին գրած նամակով թէ՛ չափազանց մեծ սէրը որ ունի իր հանդէպ՝ կուրցուցած աչքերը չափանելու ահագին անջրպետը որ կայ ընդ մէջ իր և Խորենացիին: Բոլորովին ճիշդ ենթադրութիւն մ'է հետեւաբար Օշականին՝ իր թէ վարպետները իրենց լսողութիւնը կը քառապատկէին բռնելու համար շշուկները իրենց աշխատանքներուն շուրջ՝ նախանձառ զգացումներով: Բագրատունի երբեք տառապած չէ Հիւրմիւզի գրելիքէն ու գրածէն. իր զիւցողներգութիւնը ժամանակով շատ առաջ յղացուած ու ձեռնարկուած է, 1834-ին Բերայի հրդեհին զէպքը՝ ուր կորսուած է ստոյգ տեղեկագրութեանց

համաձայն Հայկ Գիւցագըն ուրուագիծը (ոչ թէ ամբողջական քերթուածը՝ ինչպէս կը կարծէ Օշական) չինձու վէպ մը չէ, հնարուած լոկ փառասիրութեան համար, որպէս զի յետոյ « Թախանձուած » կրկին գրի առնէ: Այդ թուականին երբ Բագրատունի պատրաստած է տաղձը իր մեծ գործին, Աւիշան տակաւին տասնընոստ տարեկան տղայ է, ուսանող Ս. Ղազարու նորընծայաբանին մէջ, ու Հիւրմիւզ շատ ուշ 1849, Փետրուար 2-ին ձեռք կը զարնէ Հոռի մէջ իր Բոչրաստանքին: Այս է իրականութիւնը:

Օշական կը խեղաթիւրէ ամէն ինչ, զէպք, զէմք ու արժէք. մենք փառահ ենք որ իրեն կը հետեւին միայն ու միայն ազէտները, զիւթուածները իր խարուսիկ տաղանդէն, իր մանուածապատ ոճէն քննադատական էջերուն, որ լոյսի ու խաւորի անել բաւիղի կը նմանին, կարող միամիտները մոլորցնելու: Կը սիրենք խօսիլ ճշմարտութիւնը և յանուն ճշմարտութեան: Յիշենք վերջին անգամ մ'ալ իր տողերէն. « Գիտեմ Միւթ թարեանները, պահպանողականները, տաղաւանները պիտի փոխան հաւար փրցնել, առանց անդրադառնալու որ այս տողերուն հեղինակը իր վճռական դատապարտութիւնը չէ խնայած ամէնէն փառաւոր յիշատակաբաններուն, մեծագոյն գրականութեանց մէջ դարերու խուսկով սրբացած: Տուի անունները Գրախոս կորուսեալին, Երշուաղիւ ազատեալին, Երեւանիւն, — բոլորն ալ աւելի քան հինցած, հեռու, բոլորովին պաղած ու օտար մեզի »:

(3) Օշականի հիմնական սխալներն մէկն է նաեւ չգիտնալ զեական իրենց շրջանակին մէջ՝ անցած գրական զէմքերը, որոնք իրենց ժամանակին մեծ արժէքներ եղած են. առնել կը պատկանին իւրաքանչիւր ազգերու գրականութեանց պատմութեան, ու կը ծառայեն ցոյց տալու համար յեղաշրջումը, Այսօր Յրանապիք չեն սիրեր կարգաւ Պոլսոյն, Ռապէլ, Ռոմանո, Մարոյ. բայց-առնել կը միան պատմութեան մէջ իրենց կատարած գերին արժէքովը, չեն արհամարհուիր, կ'անցնին

Օտար, որոնց. — իրեն և իր մտայնությամբ հետեւողներուն, որոնք՝ յուսանք թէ բազմալեզու չլլան, վասնզի յաւերժական նախաինք մը պիտի մնայ այս կոթողային արձանագրութիւնը:

Այդ մեծարժէք գործերը կը պատկանին ամբողջ մարդկութեան, ու պիտի մնան միշտ անմահ, հակառակ իր խեղաթիւրումներուն և յանդգնարանութիւններուն: Չենք ուզեր կրկնել ըստածները. կը վերջացնենք չէշտելով որ Օշական գրական բացասութիւն մը ի յայտ կը բերէ այս իր ծիծաղելի մաքրագործութեան ձեռնարկին մէջ: Ab uno disce omnes.

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

Նոյնիսկ ծագողներուն մէջ, որպէսզի աշակերտութիւնը ծանօթանայ այդ դէմքերուն: Այսօր գրական ճաշակը փոխուած է անտարակոյս, այսօր գրական զարգացումը գոյութիւն չունի, բայց գրականները կը մնան անխախտ գրականութեան պատմութեան մէջ: Միեւնոյն ելոյթը պէտք ենք ունենալ մենք նկատմամբ մեր անցեալ արժէքները գրագէտներուն, ըլլան անոնք գրական, ուսմանը և կամ ուրիշ մտայնութեան ու զարգացման հետեւող, զատելով իւրաքանչիւրը իր կատարած անցողակի և կամ մնայուն արժէքին մէջ:

Ուստի Միեւնոյն գրականութիւնը, իր մեծ ու փոքր դէմքերով, վարկաբեկելու իր եղանակը, յայտարար նշան է իր զատնական պատկանին: Շրջան մ'էր այդ որ անցած է, թողլով սակայն մնայուն արդիւնք, օգտակար կերպով նկատողութեան առնուելիք: Միեւնոյն կաճառին ուրիշ կարեւոր դէմքերու մասին, ինչպէս զԷլիսաւորապէս Աւերջանի, «Բազմալեզու» ասիւթ պիտի ունենայ անդրադառնալու, երբ մանաւանդ լոյս տեսնէ Համապատկերի Բ. հատորը: Նմանապէս ուրիշ անթի մը կը վերապահենք ընդհանուր տեսութիւնը Օշական բերած յեղաշրջումին արեւմտահայ գրականութեան զանազան մեծ ու փոքր զարգացողներու մասին, որոնց գրականութեան մէջ եւս ան իր եզակի ու միանգամայն արտաոյց տեսակետները ունի:

Ս. ԵՓՐԵՄ ԵՒ ԻՐ ՃԱՌԸ

ՅԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍՈՒՆ¹

(Շար. տես Բազմ. 1948, թիւ 5-6, էջ 101)

Ասորի եկեղեցւոյն ու գրականութեան երկու լուսաւորներ եղած են, Յակոբ Ափրաթա՝ Չգոն պարսիկ կոչուածը ու Ս. Եփրեմ, — առաջինը՝ արեւելեան կամ պարսիկ պետութեան ներքեւ եղող Ասորիներուն, երկրորդը՝ արեւմտեան կամ յոյն կայսրութեան տակ գտնուող ասորիներուն, — երկուքն ալ հեթանոս ծնողաց զաւակներ, երկուքն ալ 16-18 տարեկան հասակին քրիստոնեայ դարձած: Ափրաթա, — քիչ մ'աւելի տարեց քան Ս. Եփրեմ, հաւանորէն ծնած Քրիստոսի 285-290 թուականին, — առաջին եկեղեցական գրիչն եղած է պարսիկ ասորիներուն, որ զերէր է իր 23 ճառերը (ասորի տառերուն թուով), որոնք վերապահով Ս. Յակոբ Մծբնացւոյն ընծայուել են, մանաւանդ մեր գրական պատմութեան ու ձեռագիրներուն մէջ, ծանօթ չըլլալով մերիներուն Յակոբ Ափրաթա թայց միայն Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութեան հեղինակին, որուն գրութեան մէջ նոյնպէս շփոթուել է Ս. Յակոբ Մծբնացւոյն հետ՝ սխալ ընթերցումով մը. ահաւասիկ Բիւզանդին խօսքը (էջ 22. Ա. (Գ) գիրք. Ժ գլուխ), «Չայնու ժամանակաւ խաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն (Մծբնացւոյ), այլ սքանչելի... որում անունն Յակոբ, փոխանակ ազգաւ պարսիկ կոչէր»... Այս վերջին տողին մէջ է վերապահը, որ եթէ ուղղուի՝ մէկ տառի միայն յաւելումով, այն է՝ ազգաւ բառին առաջին ա տառը միացնելով փո-

(1) Հ. Յ. Թորոսեանի այս յօդուածը որ հոս կը վերջանայ, կը պարունակէ ընդհատուած էջեր. թայց մենք առանց ո՛ր է հղումի հրատարակութեան տուելն այնպէս ինչպէս թողած է ան:

խանակին ու վրան ւ զիրը աւելցնելով՝ առաջ կու գայ. «որում անունն Յակոբ» (որ) փոխանակաւ (այն է՝ այլազգ՝ այլապէս) Չգոն (Չգոն) պարսիկ կոչէր»: Սա զրաւ է իր յիշեալ ճառերը իբր 337-345 թուականներուն, ինչպէս կ'ապացուցուի ներքին ու պատմական փաստերով, երբ վաճառայր էր արդէն Մոսսուլի մօտ Մար-Մատթէի մենաստանին: Ս. տառիճաններն ընդունած պահուն՝ Յակոբ կոչուեցաւ, ու քիչ վերջը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Այդ Յակոբ անունակոչութիւնն է՝ որ հաւանորէն Գեննաղեան ցուցակին ու հայ ձեռագիրներուն մէջ պատճառ եղեր է շփոթելու Յակոբ Ափրաթա Յակ. Մծբնացւոյն հետ: Վերջինս՝ այն է՝ Մծբնացին վախճաններ է 338 թուականին, և անկէ տարիներ վերջն է (344ին), որ Յակ. Ափրաթա Սելեւկիոյ ու Կոնստանտինոպոլիսի եպիսկոպոսներուն կողմէ ուղղուի է իր Ժ. ճառը կամ շրջաբերական թուղթը առ բոլոր կղերը պատրիարքական թեմին: Բայց աստի՛ զիտեղի է որ, Ափրաթա բոլորովին անտեղեակ կ'երեւի քրիստոնեայ արեւմուտքին մէջ յուզուած կրօնական կամ եկեղեցական խնդիրներուն, Նիկիոյ ժողովին գումարուելուն, արիստեան ազանդին բուռն հակաճառութիւններուն, եւն, որոնք 325ին սկսեալ վերուվայր կ'ընէին ամբողջ քրիստոնէութիւնը, և ասոնց մասին ո՛ր է է աղօթ ակնարկ մ'անգամ չկայ բոլոր 23 ճառերուն մէջ, ինչ որ անփոփոխութիւն կ'ապացուցանէ՝ թէ այդ գրութեան հեղինակը Ս. Յակոբ Մծբնացին է, այլ Յակոբ Ափրաթա՝ Չգոն պարսիկը:

Ո՛ր է փաստ կամ ապացոյց մը չունինք, թէ արդեօք Ս. Եփրեմ ու Յակոբ Ափրաթա ճանչցէր են զիրար, ունեցէր են ո՛ր է առնչութիւն կամ թէ ազգուել են իրարմէ իրենց գրութեանց մէջ: Սակայն անտարակոյս է՝ թէ երկուքն գրութեանց մէջ ալ վարդապետական շատ միեւնոյն կէտեր կան, յատուկ՝ բնորոշ կարծիքներ, որ չեն գտնուիր ուրիշ Ս.

Հարց մօտ, որոնք հասարակաց աղբիւր մ'ենթադրել կու տան, որ է՝ ասորական եկեղեցւոյ հին աւանդութիւն մը: Ասոնց մէջ զլիսաւորներն են. ա. Մարգկային հոգիներուն վիճակը, երբ մահուամբ կ'անջատուին մարմիններէն. բ. Աստուածամօր կուսին աւանդակաւորութիւնը (յունարէն ἀναπαρθησία), և ասոր հետեւանքով Ա. Եփրեմ Յորրիսեան վարդապետութիւնը: Նկատմամբ առաջնոյն, Ափրաթա ու Ս. Եփրեմ կ'աւանդեն, թէ մարդուս հոգին՝ մարմնէն բաժնուելէն վերջը՝ ամենախորհոգեկան քննարկան մը մէջ կ'իյնայ, և առանձնական դատաստանին համեմատ՝ յատուկ կայեան մը կ'երթայ, ուր մեղաւորը՝ կը տանջուի իր խղճի խայթէն, ու արդար՝ կը հրճուի ու կը սպասէ յուսով յարութեան. մեղաւորին կայեանը՝ կը կոչուի օրեւան ցաւոց, իսկ արդարինը՝ Ս. Եփրեմ կը կոչէ կայեանք սրտոց, իսկ մեր Շնորհալին՝ օրեւանք արդարոց: Եւ միայն վերջին դատաստանին օրն է՝ որ կ'արթնան հոգիներն իրենց խոր թմրութենէն միանալու իրենց մաշկմաններուն հետ և ընդունելու իրենց յաւիտեական բաժինը: Ս. Յակոբ Ափրաթա յայտնապէս կ'ըսէ (ճառ 2, 14 Բ, 18). «Արդարեւ պիտի չընդունին իրենց վարձքը, և ո՛չ մեղաւորներն իրենց սոսկալի պատիժը, մինչեւ որ գայ Դատաւորը զատելու զանոնք իրարմէ, արդարեւ իր աջակողմը դասելով ու մեղաւորներն իր ձախակողմը» (Labourt. էջ 35): Ս. Եփրեմ ալ զրեթէ նոյն կարծիքը կը յայտնէ, իր ժամանակի ասորական կրօնական աւանդութեան հետեւելով, որ կ'ընդունի սակայն թէ արդարեւ իրենց օթեւանին մէջ ամէն երանական վայելք ունին և կը բարխօսեն նոյն իսկ առ Աստուած իրենց զիմող հոգիներուն համար: Իրեն մէկ հրաշալի աղօթքին մէջ՝ 141 տուններէ կազմուած, — որուն ներշնչման ու ազդեցութեան տակ է՝ որ մեր Շնորհալին յօրինել է իր «Հաւատով խոստովանիմ» գեղեցիկ